

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ПОВОЄННІ РОКИ (ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ)

У статті розкривається історіографічний аспект проблеми формування і суспільного становища української інтелігенції у повоєнні роки.

Ключові слова: інтелігенція, історіографія, повоєнні роки, суспільство, історики.

Значний історіографічний інтерес викликає проблема висвітлення становища української інтелігенції у повоєнні роки. Незважаючи на важливість теми дослідження та наявність великої кількості публікацій, вона залишається недостатньо розробленою в історіографічному плані. На різних історичних етапах були і різні методологічні підходи до аналізу історичної ролі інтелігенції у розвитку українського суспільства.

На сьогоднішній момент накопичено значний історіографічний потенціал, нагромадження якого проходило в декілька етапів. Так, сучасний аналіз історичних досліджень радянських істориків допоможе переосмислити їх здобутки, а також збагатити українську історіографію.

Відомий історик української діаспори О.Оглоблин, аналізуючи стан радянської історіографії у повоєнні роки, підкреслював, що підпорядкованість "політичним цілям і завданням комуністичного уряду" визначає всю діяльність українських советських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику й навіть фразеологію, більше того – диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць¹. Усе це стосувалося й висвітлення історії української інтелігенції.

На початковому етапі дослідження цієї проблеми були сформовані загальні концептуальні підходи до вивчення історії інтелігенції, визначено її місце і роль у суспільних відносинах, згідно яких робітничий клас виконував провідну роль у житті суспільства, селянство – це союзник, а інтелігенція – прошарок, який не відігравав самостійної ролі в суспільстві. Тобто історики певною мірою затвердили ідеологічний канон про нерівноправне становище інтелігенції в суспільстві досліджуваного періоду.

У 1950 – 60-ті роки в історичній літературі остаточно був закріплений стереотип про роль і місце інтелігенції в житті суспільства, за яким діяльність інтелігенції оцінювалася лише з прагматичних міркувань, а саме з точки зору корисливості чи не корисливості для відбудови економіки в післявоєнні роки. Зокрема, Ю.Курносів зазначав, що характерною особливістю внутрішньої динаміки інтелігенції були більш високі темпи зростання фахівців, які працювали у матеріальному виробництві, порівняно з фахівцями, зайнятими у нематеріальній сфері. Раціоналізаторська діяльність інженерно-технічних працівників сприяла значній економії державних коштів, зростанню продуктивності праці, прискоренню науково-технічного прогресу. Серед технічної інтелігенції з'явилися фахівці з нових технологій в приладобудуванні та електромашинобудуванні, автоматичі тощо. Зросла питома вага жінок-спеціалістів серед усього жіночого населення України².

У зв'язку з цим, наприклад, праця гуманітарної інтелігенції вважалася такою, що нічого не варта, і навпаки, роль технічної інтелігенції, якщо порівнювати з першою, оцінювалася досить високо. Слід зазначити, що цей стереотип не переборювався радянськими істориками, а навпаки, закріплювався, і протримався до сер. 1980-х рр. З другої половини 1980-х до поч. 1990-х рр. розпочинається обережна критика "деформацій" соціалізму та "відступів" від принципів марксизму-ленінізму, а в період розбудови незалежної України, відбувся повний розрив зі старою методологією і визначилися якісно нові погляди на досліджувану проблему.

З другої половини 1950-х рр. історики досить мало уваги приділяли вивченню гуманітарної інтелігенції, проте розширили коло проблем з історії інженерно-технічної інтелігенції³. В опублікованій у США 1983 року книзі Дж.Мейса "Комунізм і ділеми національного звільнення" саме гуманітарна українська інтелігенція показувалася безправною⁴.

У ряді праць радянського періоду розглядалися зміни соціальної структури радянського суспільства протягом значного історичного етапу розвитку країни, включаючи і досліджуваний період, показані кількісні і якісні зміни в складі інтелігенції і проаналізовані фактори, які впливали на ці зміни⁵. За роки Великої Вітчизняної війни тільки на фронтах, в тилу і на примусових роботах у Німеччині загинуло більше 8 млн. жителів України, що дуже вплинуло на соціально-демографічну ситуацію в радянському суспільстві, в тому числі й на склад інтелігенції в післявоєнні роки. Після війни, у результаті демобілізації особового складу Збройних Сил, різко скоротилась чисельність військових кадрів і збільшилась кількість спеціалістів в народному господарстві, але вони не могли повністю задовольнити потреби країни. Цю проблему намагалися вирішити шляхом висування робітників і селян на керівну партійну, радянську і господарську роботу, підготовкою спеціалістів без відриву від виробництва, подальшим розвитком денного навчання. Таким чином, у 1950 р. інтелігенція і службовці СРСР склали 19,6% проти 16,5% у 1940 р.⁶

С.Сенявський, аналізуючи зміни в складі і чисельності інтелігенції, зазначав, що в 50-ті рр. її кількість зростала випереджаючими темпами у порівнянні з іншими соціально-класовими прошарками суспільства. Особливо швидкими темпами збільшувалась міська інтелігенція і передусім науково-технічна. Автор пояснює ці зміни прискоренням науково-технічного прогресу, подальшим підвищенням культури і рівня освіченості населення. Він розглядає кількісні зміни, що відбулися до початку 60-х рр. у професійно-кваліфікованому і професійно-галузевому складі інтелігенції, що вели до змін в її внутрішній соціальній структурі.

Шляхи формування інтелігенції у відбудовчий період, і передусім через систему вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, розглядаються в декількох працях⁷, опублікованих наприкінці 40 – початку 50-х рр. Певну зацікавленість представляють праці А.Синецького та Ю.Курносова⁸, в яких на основі значного статистичного матеріалу проаналізовано формування професорсько-викладацьких кадрів вищої школи країни. Питання підготовки кадрів спеціалістів знайшли часткове висвітлення в історичних нарисах по історії освіти, культури тощо⁹.

Діяльність системи вищої освіти України по підготовці спеціалістів у післявоєнний період до початку 60-х рр. висвітлюється в загальних рисах у працях К.Галкіна, Е.Чуткерашвілі та інших дослідників, присвячених історії розвитку вищої освіти в СРСР і культурному розвитку в цілому¹⁰.

Особливість історіографії 50 – 70-х років і в тому, що багато праць, присвячених вищій школі України, виходило у Москві і принципові питання розвитку освіти в республіці оцінювалися через "московські окуляри". Ці праці практично не містять наукового аналізу діяльності вищої школи України, а з погляду політики тих років наводять фактичні матеріали, доводячи "успіхи національної політики КППС", "культурної революції", "розвитку радянської освіти".

До досліджень на цю тему можна віднести роботи Ю.Курносова¹¹, А.Шокалюка¹². Вивчаючи процес формування національної інтелігенції в 1950-ті рр., розкриваючи форми співробітництва радянських республік у підготовці кадрів, автори проаналізували стан розвитку вищої школи в цілому в країні і в Українській РСР у тому числі. Вони зазначали, що темпи розвитку народного господарства значно випереджали темпи росту вищої школи, тому потреби народного господарства в інженерах, медичних і вчительських кадрах задовольнялись не повністю. Автори проаналізували причини відставання у розвитку вищої школи, а також показали діяльність партійних і радянських органів країни по удосконаленню мережі вищих навчальних закладів, їх навчальної бази, по збільшенню прийому молоді у технічні, педагогічні і медичні інститути, подальшому розвитку усіх форм підготовки спеціалістів вищої кваліфікації. Однак, у своїх роботах вказані дослідники замовчують проблему надмірної заідеологізованості вищих навчальних закладів, що знижувала фаховий рівень їх спеціалістів, проблему русифікації вищої школи¹³. На жаль, автори обмежилися вивченням підготовки лише інженерних, медичних, вчительських, наукових і науково-педагогічних кадрів у радянських республіках. На основі значного статистичного матеріалу, вони розкрили в основному кількісні зміни, що відбулися у складі інтелігенції країни в досліджуваний період.

Тогочасні праці, які претендували на узагальнення діяльності вищої школи, не виходили за межі партійних доктрин, були позбавлені критичності та об'єктивності. Характерною особливістю історіографії 50 – 70-х рр. ХХ ст. було те, що всі успіхи в підготовці інтелігенції у післявоєнний період приписувалися "керівній і спрямовуючій ролі комуністичної партії".

Важливим джерелом у вивченні історії української інтелігенції є різноманітний статистичний матеріал. Певні узагальнюючі відомості по УРСР містять загальносоюзні збірники з історії народного господарства, які виходили щороку¹⁴. Зокрема в союзному виданні подається національний склад спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, студентів вузів та технікумів, у тому числі українців.

Найбільше опублікованих статистичних даних з історії України післявоєнного періоду містять щорічники "Народне господарство Української РСР", що почали регулярно видаватись з 1959 р. У розділі "Народна освіта, наука і культура" подаються багаті відомості про вчителів загальноосвітніх шкіл республіки, їх розподіл за спеціальностями, виділяється питома вага жінок у складі вчителів. В них наведена динаміка росту кількості наукових працівників, вказується скільки з них мають вчений ступінь доктора і кандидата наук, зазначається, що у вузах зосереджено 45% всіх наукових кадрів республіки та більше половини докторів і кандидатів наук¹⁵.

XX з'їзд КПРС, на якому було піддано критиці діяльність Й.Сталіна, дав поштовх до національно-духовного пробудження суспільства і до розширення тематики історіографічних досліджень. У цей час навіть згадувалися деякі "помилки" в політиці партії та сталінські "перегини". Поряд з цим продовжувала діяти інерція "позитивності" у висвітленні політики партії і уряду, соціальних змін і перетворень досліджуваної доби. В усіх працях даного періоду саме партія і Радянська держава виступали головними "натхненниками і організаторами" мистецтва, літератури, культури в цілому. Роботи цих років не містили в собі аналізу процесів формування й становлення інтелігенції. Так, проблеми політичної позиції інтелігенції України, методи її залучення до співробітництва з радянською владою проаналізовані у працях Ю.Курносова і А.Бондаря¹⁶. У цих працях професійна діяльність інтелігенції, зокрема її співпраця з владою, ототожнювалася з її повною підтримкою радянського режиму, що не є правомірним. Але потрібно зауважити, що незважаючи на офіційний перехід на бік радянської влади, інтелігенція залишалася на власних ідейних позиціях, не йшла на політичну співпрацю з існуючим режимом, через що досить часто ставала об'єктом тероризування.

Однією з праць другої половини 1960-х років стала колективна монографія "Розвиток української культури за роки радянської влади" /за редакцією П.Гузенка та ін./, присвячена 50-річчю встановлення радянської влади в Україні¹⁷. Це дослідження, як і вся історична література радянського періоду, було перевантажено ідеологічними штампами. Поряд з цим, варто підкреслити, що в ній, хоча й побіжно, після "керівної й спрямовуючої" ролі партії в усіх сферах суспільного життя, визнавався значний внесок інтелігенції у розвиток української культури.

З другої половини 1960-х рр. політичний курс компартії було спрямовано в бік запеклої ідеологічної боротьби з "ворогами народу". Розпочалася заборона цілої серії тем. Ліквідовувалися комісії, які займалися реабілітацією інтелігенції, а натомість в історичній літературі утверджувалася теза, що обґрунтовувала правильність репресій проти інтелігенції, яка була звинувачена в "буржуазному націоналізмі", гостро критикувалася її громадська та творча позиція. У зв'язку з цим у кращому випадку її вивчали російські дослідники, але досліджували дану проблему переважно на матеріалах РСФСР, або в загальносоюзному контексті, тому аналіз діяльності української інтелігенції був поверхневий.

Протягом досліджуваного періоду головною й обов'язковою для істориків була тема "партія й інтелігенція", і весь матеріал відображав ці взаємовідносини¹⁸.

Значний інтерес з точки зору фактологічного матеріалу становить бібліографічний довідник¹⁹, у якому наводяться короткі відомості про українських письменників.

Відображенням наукових пошуків другої половини 1950 – 70-х років стали узагальнюючі монографії "Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917 – 1975 гг.)", яка вийшла в 1977 році та "Советская интеллигенция (история формирования и роста 1917 – 1965 гг.)"²⁰. Але ці роботи цілком увібрали в свій зміст канони й стереотипи попередніх років у висвітленні цієї проблеми.

Оцінюючи внесок дослідників радянської доби у вирішення окресленої проблеми, слід зауважити, що великий потік публікацій, введення у науковий обіг значного масиву нового фактичного матеріалу не створювало якісних пізнавальних структур об'єктивно-історичного

значення. Дослідження в основному проводилися екстенсивним шляхом, у традиційному руслі і, в більшості випадків, були малоефективними, оскільки накопичений матеріал зазвичай використовувався для ілюстрацій вже відомих раніше висновків і відображення лише якісно-позитивного впливу партійного керівництва на розвиток як окремих галузей економіки, культури, так і її творців.

Ідеологічно налаштовані на одномірне сприйняття дійсності, автори були позбавлені можливості відмовитися від стереотипів і догм, які вже сформувалися, критично осмислити й об'єктивно оцінити позитивні і негативні сторони процесу становлення і розвитку інтелігенції в УРСР. Дослідження другої пол. 40-х - середини 80-х років ХХ ст. практично не відрізнялися між собою і містили набір стереотипних заідеологізованих висновків, приправлених цитатами класиків марксизму-ленінізму.

Звичайно, такий підхід до вивчення цього важливого питання хибує на однобічність і потребує перегляду. Як відомо, сам процес адаптації до нових моральних цінностей був для більшості представників інтелігенції складним і болісним, оскільки суперечив ідеям гуманізму, лібералізму, демократії, прибічниками яких була більшість інтелігентів. У зв'язку з цим її більшість намагалася, по можливості, уникати контактів з компартійними й державними структурами, але щоб якось вижити, працювала в радянських мистецьких та літературних організаціях, брала участь у громадській та політичній роботі тощо. Тому переважаючим мотивом участі інтелігенції в громадській роботі була не компартійна пропаганда, до якої апелювала радянська історіографія, а просте бажання останньої отримати місце роботи, щоб займатися улюбленою справою та підтримувати нормальний рівень життя. Слід сказати, що ця проблема до кінця 1980-х рр. вивчалася дослідниками саме у вищезазначеному контексті.

Отже можна зробити висновок, що з другої пол. 1940-х до середини 1980-х років – це був етап офіційної радянської історіографії, який характеризується однобічними підходами та заідеологізованими висновками. Протягом цього періоду дослідники змушені були під тиском обставин дотримуватися принципу партійності, класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, фактів і явищ. У вивченні історії інтелігенції радянські історики також повинні були підпорядковуватися цим принципам.

Праці радянських істориків хибували методологічними вадами та ідеологічною заангажованістю. Тому, при всій повазі до авторів тогочасної друкованої продукції, слід визнати, що їх науково-пізнавальна цінність є невисокою. Інтелігенція здебільшого сприймалася як об'єкт партійного впливу, а не самодостатній суб'єкт історичного процесу. Звідси – примат партійної політики, партійних орієнтирів і оцінок, вторинність інтелігенції.

Тема інтелігенції як суспільної категорії особливо активно почала розроблятися з 1990-х рр. Тут потрібно виділити праці В.Барана²¹, В.Даниленка²², А.Русначенка²³, О.Замлинської²⁴. В них проблеми інтелігенції розглядаються в контексті загальної політики держави, а також як історія інакомислення в СРСР. Ряд важливих праць, присвячених даній проблемі, з'явилися зовсім недавно²⁵.

Отже, окреслені нами проблеми потребують свого подальшого висвітлення і дослідження. У перспективі варто було б з нових позицій проаналізувати весь комплекс праць радянських і зарубіжних науковців, пов'язаних зі становищем української інтелігенції у повоєнні роки.

¹ Оглоблин О. Історіографія // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 891.

² Курносів Ю. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959 – 1970 рр.) – К., 1975. – 208 с.

³ Там само.

⁴ Mace J.E. Communism and Dilemmas of National Liberation. – Cambridge (Mass.), 1983. – P. 300.

⁵ Процессы изменения социальной структуры в советском обществе: Сб. ст. – Свердловск, 1967. – 211 с.; Сенявский С. Изменения в социальной структуре советского общества, 1938 – 1970 гг. – М., 1973. – 447 с.

⁶ Сенявский С. Вказ. праця.

⁷ Высшая школа СССР за 50 лет. – М., 1967. – 271 с.; Кафтанов С. Десять лет работы высшей школы // Вестн. высш. школы. – 1948. – №5. – С. 1 – 19; Кафтанов С. Советская интеллигенция и ее задачи в новой

пятилетке. – М., 1947. – 63 с.; Синецкий А. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. – М., 1950. – 235 с.

⁸ Курносоев Ю., Бондар А. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. – К., 1964. – 343 с.; Синецкий А. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. – М., 1950. – 235 с.

⁹ Константинов Н., Мединский Е. Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет. – М., 1948. – 472 с.; Курносоев Ю., Ростикус Р. Развитие и зміцнення вищої школи в Західних областях України в післявоєнний період. – Чернівці, 1957. – 218 с.; Омельчук Ф. Развитие социалистической культуры в Молдавской ССР. – Кишинёв, 1950. – 93 с.; Українська культура: Зб. ст. – К., 1957. – 260 с.

¹⁰ Галкин К. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. – М., 1958. – 176 с.; Ким М. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР. – М., 1955. – 340 с.; Ким М. 40 лет советской культуры. – М., 1957. – 388 с.; Константинов Н., Мединский Е. Вказ. праця; Курносоев Ю. Вказ. праця; Очерки истории высшего медицинского образования и научных школ на Украине. – К., 1965. – 264 с.; Украинцев В. КПСС – организатор революционного преобразования высшей школы. – М., 1963. – 296 с.; Українська культура: Зб. ст. – К., 1957. – 260 с.; Чуткерашвили Е. Развитие высшего образования в СССР. – М., 1961. – 240 с.

¹¹ Курносоев Ю. Вказ. праця.

¹² Шокалюк А. На принципах интернационализма: Подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР, 1951 – 1958. – Л., 1981. – 128 с.

¹³ Курносоев Ю. Вказ. праця.; Курносоев Ю., Ростикус Р. Вказ. праця; Курносоев Ю., Бондар А. Вказ. праця; Шокалюк А. На принципах интернационализма: Подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР, 1951 – 1958. – Л., 1981. – 128 с.

¹⁴ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К., 1973. – 316 с.; Народное хозяйство СССР. Статистический сборник. – М., 1956, 1957, 1958.

¹⁵ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Вказ. праця.

¹⁶ Курносоев Ю. Вказ. праця; Курносоев Ю., Бондар А. Вказ. праця.

¹⁷ Розвиток української культури за роки Радянської влади / під ред. П.Гузенка та ін. – К., 1967. – 368 с.

¹⁸ Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Укр. іст. журнал. – 1999. – №1 – С. 85 – 91.

¹⁹ Письменники Радянської України. Бібліографічний довідник. – К., 1966. – 798 с.

²⁰ Советская интеллигенция (история формирования и роста 1917 – 1965 гг.). – М., 1968. – 216 с.; Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917 – 1975 гг.). – М., 1977. – 317 с.

²¹ Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. 447 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). – К., 1999. – 309 с.

²² Баран В., Даниленко В. Вказ. праця.

²³ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – поч. 1990-х рр. – К., 1998. – 720 с.

²⁴ Замлинська О. Культурне життя в Україні у 1943 – 1953 роках: Дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 219 с.

²⁵ Кононенко В. Доля української інтелігенції у повоєнний період сталінського тоталітаризму (1945 – 1953 рр.) // Наукові записки. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 203 – 208; Марусин Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності. – Чернівці, 2002. – 463 с.; Ніколаєць Ю. Культурно-освітня діяльність інтелігенції УРСР у середині 1940-х – середині 1960-х рр. (історіографія) // Вісник. – Черкаси, 2005. – Вип. 66: Сер.: Історичні науки. – С. 43 – 49.

В статтє раскрывается историографический аспект проблемы формирования и общественного положения украинской интеллигенции в послевоенные годы.

Ключевые слова: интеллигенция, историография, послевоенные годы, общество, историки.

The article deals with historiographical aspects of the problem of forming and development of Ukrainian intelligentsia in postwar yeas.

Key words: intelligentsia, historiography, postwar years, society, historians.